

»Sojde» och »sojsbränning» på Gottland.

Först under sista århundradet kan man säga, att jordbruket blef Gottlands hufvudnäring. De gamla köpmännen från den äldre medeltiden hade svårt att finna sig till rätta i de ändrade förhållanden, som det gottländska handelsväldets fall medförde, och ännu på 1700-talet delade man sin tid mellan åkerbruk, »strandbruk», nötkreaturs- och fårskötsel, skogsbruk och fiske, och man var ingen god bonde, om man ej dessutom hade egen kvarn, såg och mila samt brände tjära till husbehof i egen »sojde».

Särskildt var skogsafverkningen i äldre tider betydande. Härom vittna bland annat de täta skogsleveranserna till Danmark under 1500-talet. I par med skogsbruket gick tjärbränningen. Tjärbränningen har gamla anor på ön. Tjära levererades liksom timmer i rikt mått till danska kronan, och redan på 1500-talet förekomma talrika stadganden rörande halten af den skattetjära, som den gottländske bonden var skyldig att aflämna.

Ännu i de sista tiderna idkas här och där på ön tjärbränning för husbehof. Tjäran var också på många sätt nyttig. Ej nog med att den var användbar i gården eller utskeppades. Den var äfven ett osvikligt läkemedel vid skador till lif och lem. Och det var med hänsyn därtill, som bonden på frågan: »Huru kan vattnet en så kraftig verkan åstadkomma?» gaf till svar: »Vatten de vajt ja inte, men tjäre, tjäre, de ä hurrbasen de».

Tjäran framställes i särskildt anlagd mila, kallad »sojde». Tjärbränning kallas »sojsbränning» och den för bränningen afsedda veden »sojsvid».

Sojden är vanligen belägen i en skogsgömma ett stycke frångården. Den består, se plan, fig. 1, 2, af »ärlen», A, och »källaren», B, hvilka ligga på ungefär en meters afstånd, och dessutom af »haggvannen», C som förenar »ärlen» och »källaren». »Ärlen» utgöres af en cirkelrund, skålförmig plan af 4—5 m. diam. och omkring 0,5 m. djup, belagd med kantlagda kalkstenshällar. Det är på denna, som »sojsviden» ställes. I bottnen af »ärlen» är ett hål, omkring 1 dm. i diam.,

genom hvilket den utbrända tjäran rinner ner i »haggvannen», en urholkad stock, som utmynnar i »källaren». Afloppshålet täckes af en stor kullersten, »ärelstajnen» eller »augnestajnen», hvilken stundom hvilade på tre mindre stenar. »Haggvannen», som sluttar mot »källaren», för att tjäran skall

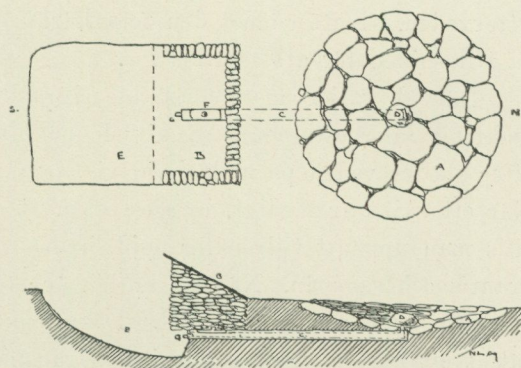

Fig. 1, 2. Sojde vid Hejdeby i Kräklingbo.

Plan och profil. A »ärlen», B »källaren», C »haggvannen», D »augnestajnen», E gropen framför källaren, F »haggvannlocket», G »haggvannmunnen».

kunna rinna ner, är nergräfd i jorden; men den nedersta ändan är till omkring 1 m. längd fri. »Haggvannen» har där en stor öppning på öfversidan, hvilken slutes med ett lock. Detta för att man vid behof skall kunna rensa den. I ändan är den försedd med ett afloppshål, »haggvannmunnen», som slutes med en tapp. »Haggvannens» fria ända skyddas af »källaren», fig. 3. »Källaren» är ett litet hus, nedgräfdt i jorden till omkring 1 m. djup. Huset är c:a 3 m. bredt, har åt tre håll väggar upplagda af kalksten utan murbruk, fjärde sidan är öppen. Långväggen stiger endast till jordytan, men sidoväggarna resa sig mot den öppna fjärde sidan till omkring 1 m. ofvan jord. Huset täckes af ett brädtak med lutning åt »ärlen». Framför källaren är en grop, som sluttar mot källarens golf.

Ligger sojden ett längre stycke från gården, är dessutom en särskild hydda för »sojsbrännaren» uppförd på platsen. Denna utgöres vanligen blott af några mellan tvenne närstående träd lutade bräder samt halm till lägerstad.

Fram på hösten börjar man bryta de tjärrika furustumlarna och forsla hem dem till gården, där de skola huggas. Först klyfvas de i stycken, ungefär så stora som veden till en större spis. Sedan detta skett skall veden »smajtes»: man spjälkar den klufna veden i smärre stycken, stora som vedträn till en köksspis, samt afskalar

ytterveden, så att endast den feta kärnveden återstår. Veden köres så till sojden för att »ställas in».

Därvid väljer man först ut några krokiga pinnar, som ställas omkring »augnestajnen», så att denna blir alldeles omsluten. Därefter ställes veden på ända hvarfvis, tills man uppnått »ärlens» kant. När ett skikt är färdigt, bygges ett nytt ofvanpå. Och så fortsättes, tills man uppnått tillräcklig höjd, hvarefter alltsammans täckes med granris och sågspån. När sojskullen är färdigbyggd, klubbas den, så att den skall packa sig väl. I kullens topp, den s. k. »klacken», sättes ett kors eller en granspira. Granspiran klöfs stundom i toppen

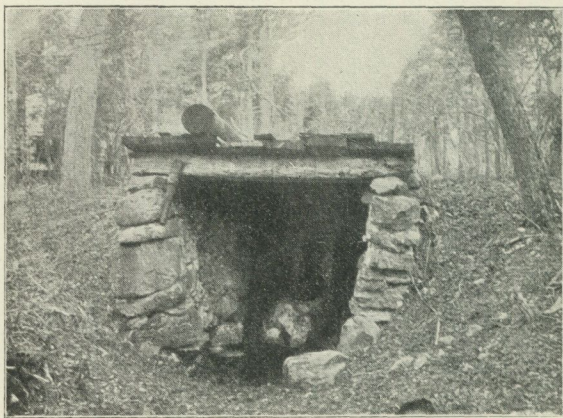

Fig. 3. Sojdkällare. Biskops, Bunge.

från två håll, så att ett horisontalt kors kunde insättas i den. Den skulle stå kvar, tills bränningen var afslutad.

På norra Gottland sattes en liten majstång i »klacken», men denna har numera allmänt ersatts af en löfruska. Här spikade man också på källarens tak en käpp, som såg ut som ett kors, hvaruti en krans var hängd, denna var gjord af löfträdsgrenar, mera sällan af granris.¹

Det nu skildrade förfaringssättet vid sojdens uppställande kallades att bränna »pinnsoid». Man kunde äfven bygga sojden på

¹ Enligt meddelande af S. Ambrosiani, hvars uppgifter härstamma från hemmansägare O. Blomgren, Biskops i Bunge socken.

annat sätt, i s. k. »stucksojde». Detta senare synes varit det vanligaste på norra Gottland¹, men förekom allmänt äfven på andra delar af ön.

Vid »stucksojde» lades rundt omkring kärnveden en rand af stockar samt brädbitar i hörnen. Öfre delen, »klacken», täcktes då vanligen med jord.

Sojden är färdigbyggd och kan tändas när som helst; dess förinnan måste dock vissa ceremonier företagas.

Sojdens belägenhet i en undanstucken skogsgömma och arbetet vid sojdens vaktande under mörka nätter var ägnadt att omkring sojsbränningen väfva ett helt nät af öfvertro. I sojden bor »sojs-gubben», sojdens skyddsande, och det är i första hand honom, man har att taga hänsyn till. Han får på intet sätt störas eller kränkas. Så länge arbetet med sojdens uppbyggande varar, så länge kan man möjligen tillåta sig några extravaganser; men redan under det veden inställdes i »ärlen», kunde man få höra de gamla tjärbrännarne — äfven de kallade »sojsgubbar» — puttra knappt hörbara ord, som ingen af de oinvigde blef klok på. Och när sojden är färdigbyggd, klubbad och korsad, då är det slut med stojet och »jalet». Då är det också liksom vid andra viktiga förrättningar — på sjön eller i häststallet — absolut förbjudet att hvissla, »myssle». Ungdomarna, som förut fått vara närvarande, köras hem. Gubben vill vara ensam med sin gud och sin religion; möjligen kan en eller ett par medhjälpare få vara kvar. Dock hände det likväl på norra Gottland, att man gick en motsatt väg och vid antändandet af sojden anordnade en allmän folkfest.¹

Först affyras nu ett skott öfver »sojskullen», ofta äfven ett i »sojskällaren» under »haggvannmunnen». Detta för att det ej skall skjuta i sojden. Det kunde nämligen hända, om man ej skötte sojden väl, det kunde smälla så hårdt inuti, att det hela flög i luften och helt och hållet brann upp. Smällde det smått här och där i sojden efter påtändningen, ansågs detta likväl som ett godt tecken.

¹ Meddelande som ofvan.

Härefter uppgöres en liten eld vid sidan; för att elden skall vara giltig, bör det vara gnideld, »naudäld». Från »naudäldshärden» tänder man blosset, hvarmed sojden skall påtändas. Skall man vara noggrann, sättes veden i blosset i kors. Först går man nu med blosset ner i »källaren» och viftar om ett slag vid »haggvannen», därefter går man tre gånger medsols rundt »ärlen», och först efter ännu ett besök i »källaren» kan påtändningen äga rum. Elden fick därvid icke slockna; detta ansågs som ett dåligt tecken. På vissa håll nöjde man sig med att kasta en eldbrand i källaren.¹

Ibland företogs promenaden med hatten i handen under ideligt läsande. Enligt uppgift från södra Gottland skulle man gå två eller tre slag *motsols* med blottadt hufvud och läsa; stundom inskränktes förberedelserna till att endast afläsa en bön.

Sojden tändes nära toppen, vid »stucksojde» mellan »klacken» och stockarna. Detta skedde för att erhålla klart flytande tjära, ty om sojden tändes i bottnen, skulle tjäran passera genom elden, och man erhöll därvid, om tjäran icke rent af förbrann, tjock och grumlig sådan.

Antändningen skulle ske så, att man från »naudäldshärden» hämtade eld till det första ställe, som påtändes; till antändningsplatsen skulle man gå medsols. Därefter skulle man för nästa antändningsställe hämta ny eld och från »naudäldshärden» gå medsols till det nya stället. På detta sätt skulle man gå tillväga, tills sojden var antänd rundt om, alltid gå medsols med ny eld.

Omedelbart efter antändningen brinner sojden med öppen låga, tills man ledt elden rundt omkring kullen alldeles likformigt. Då täckes elden, och sedan får man ständigt vara uppmärksam på att icke elden på något ställe bryter ut. Skulle så ske får man genast vara i beredskap att »hörde», d. v. s. släcka genom att täcka med jord eller sågspån. Tjärbrännarens konst består dessutom i att begränsa elden så, att den brinner likformigt kring kanterna samt går från toppen neråt, icke tar en motsatt väg och lämnar toppen kvar obränd, sedan allt annat brunnit ut.

De första spannen tjära, som endast utgöras af tjärvatten, skola aflägsnas, men sedan tillvaratages den egentliga tjäran från »hagg-

¹ Meddelande som ofvan.

vannmunnen» spann efter spann, och den ena tunnan fylles efter den andra.

Men äfven andra saker måste under sojdens vaktande iakttagas. Ogärna talade man med någon, ty man kunde så lätt försäga sig och använda oriktiga benämningar på hvad man sysslade med. Ordet »tjära» fick aldrig utsägas. Den hette »vejtå» (vätan, det våta) eller »gose» (godset); elden hette »livness» (det lefvande); äfven kärnveden — »fajtviden» — hade särskildt namn. Kom någon och slog sig i språk med en af de gamla »sojsgubbarna», fick han för den skull oftast till svar ett ilsket »Gu' natt!» eller »Ga dejn väg!» Skulle man så ogrannlaga ha betett sig, att man hade frågat: »Har I fat någ' spann tjäre da?» och icke använt den riktiga benämningen, kunde sojden med detsamma släckas. Det lönade icke mödan att fortsätta, ty förr eller senare måste då en olycka ske.

En gammal »sojsgubbe» i Kräklingbo, Gubben Sönnerqvist, höll eljest mycket styft på att det ej fick »jales» eller »gjånes» vid sojden, men hvarje kväll under bränningen läste han med hög röst, så att det hördes vida öfver skogen, sin aftonbön på följande sätt: »Gus-skulug för en go dag u Gud give uss en go natt. Amen.» Därefter ropade han med hög röst, så det ekade rundt om: »Ku-ku».

Så höllos länge och bevaras delvis ännu gamla sedvänjor vid »sojsbränningen». Ungdomarna hade roligt åt den gamle »sojsgubben» Nordström i Norrlanda, som de kallade biskopen — men de iakttog hans sojsbruk. Och när en af mina sagesmän i sin ungdom hade frågat en gammal »sojsgubbe»: »Vaför gär fabbror så?» hade han erhållit till svar: »Ja inte vajt ja, män så har mejne föfädar gärt u dajres föfädar ha gärt pa same vejs di, u de har alltit gat bra mä såjdu, när ja har gärt så, sått därför så halldar ja de gamle sidi ja mä».

Nils Lithberg.

Ett ålderdomligt åkerbruk.

Det är numera högst ovanligt att få taga direkt kännedom om åkerbruk, sådant det bedrefs i äldre tid, innan ännu verkligt skifte omskapat byalagens ägoförhållanden. Ett vackert exempel på